

ההווה והעתיד כמימד של עבר

(פיין ספורים, "האבות והבנים" הקשרי קשרים)

מואת יואב אלשטיין

מהלכה של האנלוגיה ביצירה הספרותית אינה תופעה המצטמצמת במסגרת יצירה אחת אלא עוברת ופולטת מיצירה זו לאחרת במערכת יצירתו של סופר מסויים; הקורא בהאבות והבנים וב"קשרי קשרים" שניים מספורי ספר המעשים של עגנון, עומד על כך שקונצפציה בסיסית אחת, המעבריים המש" בריים שבין הדורות, מעצבת את העלילות בספורים אלה ואף קובעת התפתחות תכניתית אחת לשניהם.

למשל, בספור "האבות והבנים" - ניתוח "האבות והבנים" העלילה

עלילת הספור "האבות והבנים" מתרחשת כולה ביבשה, אבל מונעת על ידי מוטיב הנסיעה באוניה ואף חותמת בו. משפחה בת ארבע נפ"ש, הורים ושני ילדיהם הקטנים החליטו לעקור מגוריהם ממדינה למדינה. הם שלחו את הילדים עם המטפלת לעלות על הספינה לפני שהגיע לבוא אחריהם. בהגיעם מוצאים הם שהילדים עם המטפלת לא הגיעו למקום היעוד. הם חוזרים אל היבשה כדי למצוא את הילדים לפני צאת הספינה לדרך, דבר שעומד להיות אחרי מספר שעות. תוך כדי עוברים במקומות שונים, שבהם היו הילדים עלולים להתעכב, במלון או בגן החיות, מתוארת תחושה של הר"ה גוברת והולכת, חרדה לאובדן הילדים; ההורים יפליגו בים הייל"דים יישארו ביבשה. תחושת הניתוק בין הדורות הולכת ומתעצמת הניתוק

(1) כל ספוריו של ש"י עגנון, כך ששי, סמוך ונראה, ספר המעשים, שוקן תש"ד, עמ' 165-160.

לרגע. ההורים אינם מוצאים את ילדיהם לא פה ולא שם ורק בעלותם לספינה תוך הרגשה ודאית שהילדים נשארו ביבשה, הם מוצאים אותם יושבים ושוחחים איש על ברכי אחד מידידיהם, מר ריבאיון ומר אייב"שיץ. מן הדין לציין כי בתחילת הספור פוגש אבי המשפחה על הרציף בשני ידידים אלה, היוצאים גם הם באותה ספינה ולאחר מקום. אותה שעה נדמה היה שירידיים אלה אין בהם חשך; לא כל שכן שמסתייג המספר, האבי ממר ריבאיון שטיפוס טורדני הוא ומשעמם שאין לשאת את חברתו והמספר מבקש להתחמק הימנו. עתה, בסוף הספור, בעלותם לספינה מתרחבת שמחת ההורים על בנייהם הנמצאים ונפרשת גם כלפי הידידים, כך יש להניח. סבורים אנו שהיחס אל הטרדני שביניהם אף היא משתנה כליל.

עלילת הסיפור מתפתחת בטבעיות רבה ובבהירות ורק מספר מקרים מתגלים כמיותרים או חורגים, כך נראה הדבר בקריאה ראשונה, ממכ"גרת העלילה. המקרה האחד הוא זה המתאר את מנהגיה המוזרים של אשת המספר: בדרך בצאתם למלון היא נוטלת את ההגה מידי של בעל המונית ונוהגת בעצמה. בו בזמן היא מפזמת ניגון שרגיל בו בעלה ואין היא עצמה רגילה בו. מקרה אחר הוא הערת הסופר (ודוק: הסופר ולא המספר) על הגיגי החיות בגן עם ערב: "משכלתה רגל בני אדם מן הגן כל בהמות חיות ועופות שבגן בודקים את קולם אם לא נתקחה על ידי שהם דרים עם בני אדם" (159).

מה ערכם ותפקידם של מקרים אלה בספור? האם מיותרים וחורגים הם באמת או רק לכאורה?

הקונצפציה הבסיסית:

עולם היבשה מול עולם הים

הספור מתבסס על המוטיב יבשה-ים, שני ניגודים, העוברים ומתפר"שים בדרך ספיראלית לאורך העלילה כולה. עולם היבשה מסמל את היציב, הקבוע, עולם הערכים הפ"חח לעבר שממנו בא הסופר והים מסמל את המתנועע, המשתנה, העו"לם המודרני של הווה ועתיד. שאליו עובר המספר במסעו אל יבשת אחר"ה. המעבר מיבשה לים מסמל אי"סוא את המעבר ממעגל ערכים אחד, שנעזבו למעגל ערכים אחר, שטרם נתבסס (2) הים מבליט את יחסייתם של הדברים ואי קביעותם, כפי שעוד נראה להלן.

הסיטואציה האירונית בספור בנויה על חציית משך הזמן לשני חלקים: חיי היבשה וחיי הים. זו אירוניה היסטורית. אולם בתוך הספור מועב"רת הסיטואציה הדיאנפית, היסטו"רית-תהליכית, גם למישור המיסא"סיסי; האירוניה לא נתפסת עוד כדכוטומיה היסטורית בלבד, העוב"רת וחורצת בין דורות ותקופות אלא כתבנית-מיטאפיסית קבועה ומעו"צבת, כסולת-פנים, כשעולם החיות ניצב מול עולם האדם, וכשאזרחיו של צד אחד מסתכלים מגבוה על בני הצד האחר. סיטואצית גן העדן שבי"בראשית מתגלגלת כאן כאנקדוטה סמלית מודרנית. והיא גם הערה מי"ניאטורית לנושא הנרחב של "עיר" יער" בכתבי עגנון. זה ששרו של המקרה החורג השני שהוזכר לעיל - תאור גן החיות עם ערב. בכך ניתפסת האירוניה כמשוקעת הרבה יותר עמוק בסבב העולם, עצם מעצ"מותה של המציאות, מומנט מיטא"פיסי שסממני הטראגיות אינם נעד"רים ממנו. אין היא תלוית הקשר בזמן מסויים, אלא מצב קבע בעולם היא שהיארכיה של יצוריו אינה ממש אלא תדמית.

הדמויות

שני מכיריו של המספר, ריבאיון ואייבשיץ, הן שתי דמויות הקשורות לדיכטומיה הדמותית התשתיתית הרווחת בכמה מספוריו הקצרים של עגנון. דיכטומיה תשתיתית זו של הדמות מעמידה תמיד את האדם הח"לש למול האדם החזק, ואם נדייק יותר נאמר, את האופי הרוספי מול האופי המוצק. אין חוק פנימי בכתבי עגנון האומר שהדמות בעלת האופי המוצק תהיה תמיד דמות איש החל"כה, או איש המסורת ודמותו של גמזו ב,עידו ועינים" תוכיח. יתר על כן, אין מן ההכרח ששם מסויים יינתן באופן עקבי, לכל אורך כתבי עגנון, לדמות שתפקידה בגדנת"הדמויות תהיה תמיד למעלה או למ"טה. בספור "קשרי-קשרים" מהווה אייבשיץ את בעל האופי הרוספי, הסתגלן, העוסק בחידושי הדור מתוך התפעלות של תם, ואילו בספור "האבות והבנים" נושא האיש בעל שם זה את דמותו של התלמיד-חכם הליטאי, הקפדן, שמטיל אימה על סביבותיו וביחוד על "אדם חלק" ריבאיון. בדמותו הרוססת של ריב"איון מתבלטים כמה צדדים אירו"ניים: שמו הפומפייטי, הבלתי-חלק מגוגד לאישיותו, "החלקה"; זקנו יכול לשוות לו אוטוריטה של איש הלכה ולמעשה אינו אלא פולקלוריסטן ה"תופס את היהדות כספורי-מעשיות. (מעשיות של הבל, אותן מעשיות שכבר בילדותי הביאו אותי לידי שעמום" - 156). ריבאיון הוא סימלה של התפיסה השסחית של היהדות, תפיסה חברתית-אנתרופו"לוגית, גוסס אחר-העמי שלה, שרי"דדה את מושגי העומק המיסאפיסי ולא הבינה את עמדתה הרחגנית-אימגנסית של היהדות. לעומתו ניצב אייבשיץ, הישן והקבוע שביהדות, בחינת ניצג ההלכה.

שני אנשים אלה, שלפי חוקייתה של היבשה, אינם דרים זה עם זה באחה, יושבים, כמתואר בסוף הס"פור, זה ליד זה שבת אחים גם יחד, מעין פרי התרקמותה של חוקיות"חיים חדשה, חוקיות-הים. המציאות סופחת אירונית על פניו של האיש המספר, אשר חשב להימלט משיעמו"מיז של ריבאיון על ידי שיסתופף בצילו של אייבשיץ, המטיל מורא על ריבאיון. עתה, בסיטואציה הים, חייב המספר לקבל את ריבאיון כמו שמקבל אותו גם אייבשיץ. יתר על כן: הלא ריבאיון הוא זה שמחזיק באחד מילדי המספר ושומר עליו למען הוריו, לבל ימעד באחד מטל"טוליה הקשים של הספינה ויפול ממנה לים. התערערותו של עולם היבשה משתקף בהתנהגות ריבאיון ואייבשיץ שמתחברים וכמו מתלכ"דים זה בזה. הרי זה כאילו טושטשו התחומים בין ערך לערך. משמעותה העמוקה יותר של התלכדות זו, דו"קא על פני המים, תובהר עם הדין בספור "קשרי-קשרים".

(2) ראה אריך נוימן, "זמן ואמ"נות" קשת א.

ההווה והעתיד במימד העבר

(סוף מעמוד 4)

מבנה והתפתחות העלילה:

קו עולה ויורד כאחד

שני הקווים המתמשכים לאורך הסיפור, המישור השטוח וחשוף (או מערכת המקרים) ומישור העומק (או מערכת הסמלים), עוברים כללית במקביל זה לזה, אך פה ושם באים לידי התלכדות, כאשר אירוע מסויים משמש גם כחוליה מקשרת בעלילה השטוחה של הספור וגם כסמל במי- שורו הפנימי (כמו, למשל, תמונת גן-החיות).

האירוניה הטבועה בסיפור אינה נחלת העימות של אלמנטים דיא- כרוניים (תקופת היבשה מול תקופת הים) בלבד אלא גם של אלמנטים סינכרוניים, הניצבים בעת ובעונה אחת זה ליד זה בשני המישורים השונים. במישור החיצוני מתבלטת הרגשת החרדה המציינת את המספר ואשתו הדואגים לגורל ילדיהם. צל הניתוק בין הדורות מרחף על כל הספור. קשר ההורים לבניהם הוא הדוחף לפעולת החיפוש ביבשה, לשיבה מחדש אל כל מקומות המגור- רים והתיור האפשריים שבהם עברו ההורים וביחוד הילדים. לעומת זה, במישור העומק מתערבת החרדה במעין גיחוך, עד שאירוניה המשלבת חרדה וגיחוך הופכת גרוטסקה. הת- אור המגוחך של זקן ריבאיזון חוזר פעמיים (בפעם השניה יש כאן הת- נגשות ורטיקלית חריפה יותר בין קו המגוחך וקו החרדה, מעין הת- נגשות-מפתח של קו המקרים בקו הסמלים); זה מתגלגל הלאה בתאור השיחה עם בעלת המלון ומגיע לשי- או האירוני-גרוטסקי בתאור תגובת הזקנים ליד הגן, שנוקטים בעמדת- מישחק לנוכח חרדת ההורים; מוסי- פה על זה הערת המחבר לגבי התנ- הגותן של החיות עם סגירת הגן ארבע חוליות אלה הן שמפגישות את החרדה במגוחך ומגבירות את תחו- שת העומק של גורל גרוטסקי. אין הגרוטסקה מוציאה את יסודות האי- רוניה אלא מוסיפה על השחק האי- רוני את תחושת האימה³ אנו חשים שדימון קטן משטה בהורים ובבניהם ואנו תמהים לדעת אם שיטוי זה ילך ויצבע את העלילה עד סופה אם לא. התפתחותו של הספור חלה בסימן של שינוי עמדה בחיקיות, דבר שהזי- כרנוהו כבר ויש לחזור ולהסבירו עתה ביתר הרחבה.

דברים שבראשית הספור נתארגנו יחסיהם מתוך מומנט של פירוד (ריבאיזון ואייבשיץ; סיוגו של ה- מספר וסיפוריו), או מתוך הירארכיה ברורה (מעמד האשה והגבר במשפ- חה; הערת המספר לגבי ידידיו; יחסי האדם והחיה), מתארגנים עתה

ביחסים חדשים מתוך חוקיות חדשה. הפירוד נעלם ובמקומו בא החיבור (ריבאיזון ואייבשיץ יושבים בספינה בצוותא; ילדי המספר מתקרבים לריבאיזון ונהנים מסיפוריו) ומתוך ששטוש ההירארכיה (האשה מתגלית כיחמנית, נודגת רגבר, כביכול עב- רה את תהליך שווי הזכויות — זה פשר המקרה החורג הראשון; החיות נוקטות עמדה שב"א נחותים מהן המספר רואה בשווה את שני ידידיו, „זה שהוא אהבו זה שהוא שונאוי“).

בתבנית כללית: חלים שינויי עמ- דה בכל יחסיו של המספר לסביבתו. הים מכין אפתעות בכל פרשת יחסיו של המספר עם אשתו, ידידיו, ואף עם ילדיו: הילדים מגלים ענין מיו- חד בספורי ריבאיזון, „מפניהם של התינוקות ניכר היה שהם צוהלים ושמחים... שאותה שעה סיפר להם ריבאיזון מאותם דברים שהיו מביאים אותי בילדותי לידי שעמום“ (160). הספור הזורם לקראת סוף-סוב, חותם אך לכאורה בהצלחה. הילדים אמנם נמצאו וניצל הקשר שבין הדו- רות. ברם, זוהי הצלחה במישור ה- חיצוני. הקשר בין הדורות לא נותק מבחינה פיזית אך המצב החדש, מצב הים, מאכלס בתוכו שדה-יחסים חדש שבו נרמז אובדן הקשר הרוחני בין האבות והבנים: מה ששיעמם את האב בילדותו מהווה מקור לה- נאה ולענין לבניו בילדותם הם. יתר על כן, דווקא בספורים אלה יש אפקט של הצלה מטלטולי הספינה ונפילה לים. ואם כך הדבר במישור הפרטי, הנה בתחום הלאומי מסמל המעבר מיבשה לים, שהוא שינוי היחס בין המספר לסביבתו, את שינוי הערכין שעבר על העם בהעתיקו עצמו מאירופה לארץ-ישראל, דבר שבתחום האנושי-כללי-תרבותי מת- בטא במעבר ממעגל החיים הטרומ- מודרני אל מעגל החיים המודרני.

אם מבחינת העלילה החיצונית מצטיין הספור בקו עולה (למרות הפיתולים והשיפולים שבאמצע), הרי מבחינת המישור הפנימי-סמלי מסת- מן קו יורד שבסופו בא לידי ביטוי אובדנם הרוחני של הבנים ולא מצי- אתם. הקשר בין משבר-הדורות ובין המומנט הכאוטי של הים-המים, וה- בעיה אם אוצר הוא בתוכו סממני יאוש או יש בו פתח-תקוה, יוסברו בחלק הבא המוקדש לספור „קשרי- קשרים“.

(סרק מן הספר: „עיגולים וישרי“, עונים בגלגולי צו- רה ותוכן בספרותנו“).

(3 עיין

W. Kayser, The Grotesque in Art and Literature, N. Y. 1966, p. 188.